

ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒԵՍՏԳԻՏԱԿԱՆ

ԺԷ. ՏԱՐԻ 1903

Տարեկան 10 ֆր. ոսկի — 4 ռբ.:
Վեցամսեայ՝ 6 ֆր. ոսկի — 2 ռբ. 50 կ.:
Մեկ թիւ կ'արժէ 1 ֆր. — 50 կ.:

ԹԻԻ 11. ՆՈՅՆԱՐԵՐ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ

ԱՅԻՍԱՐԴԱԳՐԱԿԱՆ

ԹՈՓԷՐ

սորինքը Ծոփքը Սոփանե, իսկ Հոփմայեցիները Sophene կամ Sophanene կը կոչեն:

Հայոց պետութեան յետնագոյն բաժանումը կը գանազանէ Ծոփ Ըստի,

որ է Եփրատայ արեւմտեան մասը՝ դէպ ի արեւելք մերձաւորապէս մինչև Զիրէնէ-սուլի ձորն, եւ Ծոփ Մէծ, որ իր մէջ կը բաժան գակեր ինչպէս Տիգրանակերտի բարձրագաւառը՝ մերձաւորապէս արեւմտեան կողմանէ Արդեն սկսելով՝ դէպ արեւելք մինչև. Բաւմանսու, Նոյնպէս եւ Մասիս լեռան մէկ մասը՝ Կարկաթիակերտ քաղաքով (զոր ոմանք կը Նոյնաջընեն Ափդ քա-

ղաքին հետ): Կարկաթիակերտն այս նահանգին ամենէն հին մայրաքաղաքն է:

Երկրին հնագոյն պատմութիւնը՝ այս գաւառին երկուքի բաժնուած ըլլալը չի գիտեր, եւ Ասորեստանցիք՝ որ շատ անգամ Միլիդայի (Միլիտինէ) վրայ արշաւած են, եւ որոնց իշխանութեան յարառութեանը համար Ափդ աւանէն կարելոր կոռւաններէն մէկն էր, իրենց արձանագրութեանը մէջ երբեք չեն յիշեր Ծոփ անունը (որ ասորեստանեայ սեպագրութեանց մէջ ուրիշ ձեւով չէր կրնար գրուիլ, բայց եթէ Սուպա ձեւով): Ընդ հակառակը Նոյն արձանագրութիւնները մեզի կ'աւանդեն թէ Աշուրասիրադ Բ.ի եւ Սաղմանասար Բ.ի ատենն՝ ըստ այսմ թ. դարուն՝ Զոմանի իշխանին մայրաքաղաքն էր Ափդ: Սաղմանասար Բ., որ շատ անգամ Ափդէ ծափայ ելելով՝ Տիգրիսի աղբերաց այրը դիմած է, շատ սակայ Նոյն երկիրն Ենզեմի (= Anziteme Պրոլոմեոսի) կ'անուանէ, իսկ երբեք Ծոփք աւունը չի գործածեր: Նոյնպէս Տիգրապոլիտներ Գ.՝ որ Տիգրանակերտի ամբողջ բարձրագաւառն՝ ուստի Մէծ Ծոփքը՝ մինչև Նալ լեռանց (Նալ լեռինք ըսելով Տաւրոսը կամ Տաւրոսին մէկ մասը հասկընայու է) ստորոտը Ուրարտեանց խաղողեայց սահմանակից պետութեան ձեռքէն առնելով՝ Ասորեստանեաց պետութեանը հետ միացուած էր, երբեք չի յիշեր Ծոփք անունը:

Ուստի կը ճշգրտենք թէ՛

1. Այս երկրին երբեք չ'ուրիշ կամ նման անուն մը տուած չ'են Ասորեստանցւոյ այն բազմաթիւ թագաւորներն, որ Տիգրանակերտի բարձրագագաւուն, իրենց արշաւանաց ատեն ասկէ անցած կամ տեւական կերպով այս բարձրագագաւոր նուաճած են. եւ

2. Ընդհակառակն Աշորեստանի բարձրագագաւորն այս մասը Կերէն միայն կրնայ Մեն Չ'ուրիշ կոչուած ըլլալ, եւ թէ հարկ է որ Ասորեստանցւոյ տիրապետութեան ատեն այս գագաւուն անունն ուրիշ եղած ըլլայ:

Ասկէ տրամաբանօրէն կը հետեւի թէ Տիգրանակերտի բարձրագագաւորն այս մասը Կերէն միայն կրնայ Մեն Չ'ուրիշ կոչուած ըլլալ, եւ թէ հարկ է որ Ասորեստանցւոյ տիրապետութեան ատեն այս գագաւուն անունն ուրիշ եղած ըլլայ:

Այս կարեւոր իրողութիւնը մինչեւ այսօր ոչ բացայայտ կը գիտցուի եւ ոչ ալ անոր յարգը բաւականաչափ ճանչցուած էր: Արքայէն այս երկրին իրական բնիկ անունը պիտի ցուցնենք. հիմայ նախ սո խնդրին կը դառնամ — որ այս կէտը նկատութեան առեւելէն ետքը ամենուն մտացն առջեւ կը ցցուի — Եթէ Չ'ուրիշը հին-սինի անունն չէ, չ'այնքն այս անունը տուած են նոյն երկրին՝ զայն գրուած ատեն: Ս'երեւայ թէ իրապէս այսպէս եղած է. բայց միայն Վերնայ, ինչու որ Չ'ուրիշ իրապէս նահանգին հին անունն է, որ Ասորեստանցւոյ տիրապետութեան ատեն Չ'ուրիշ Էստանը ըստինքն ինչ Գրեւոր: Այս իրողութիւնները բացայայտ յառաջ կու գան իսկուհի տեղ-գրեւոր-Վերնայէն, որոնք՝ որչափ կը տեսնեմ, առաջին անգամ լոյս կը սփռեն մինչեւ այսօր չ'եղած Էստանի մակդիրին վրայ, որ կը տրուի այս երկրին: Այս նահանգին խաղճեական արձանագրութեանց մէջ կը կոչուի Սուպա-նի, որ Սուպան կամ Չ'ուրիշ անուան այնպիսի մէկ տառագարծութիւնն է, որմէ աւելի որոշը բաղձալ կարելի չէ: Այս երկրը կրկին ու կրկին անգամ կը յիշուի խաղճեական արձանագրութեանց մէջ, նախ Բաւելի սեպագիր արձանագրութեանը (Սէյս 33) 4^ե եւ 10^ե տողին մէջ, ուր գլխաւորաբար այն պատճառի համար այս անունը մինչեւ հիմայ սխալմամբ Գառլալ կը կարդացուի, վրան զի հոս մօր ձայնը ներկայացընող նշանը նոյն չէ ասորերէնին նշանին հետ, ինչպէս որ գրեթէ ուրիշ ամեն տեղ կ'երեւայ խաղճեական արձանագրութեանց մէջ, այլ իսկուհի գրեւոր-Վերնայէն կամ Գրեւոր-Վերնայէն իսկուհի անի-Գրեւոր յարգընաւոր նշանն է, որ՝ ինչպէս մինչեւ հիմայ գտնուած արձանագրութիւնը կը ցուցնեն, լոկ Մենուա-

սայ թագաւորութեանն ատեն երբեմն երբեմն գործածուած է, առանց այլ եւս յետագոյն արձանագրութեանց մէջ երեւնալու:

Արդ՝ այս սեպագիր արձանագրութեան մէջ Մենուա մեզի տեղեկութիւն կու տայ՝ նախ Շերիտերիս (Բաւել թաղաքին հին անունը) թաղաքը, երկրորդ՝ խուլաւան (Բաւել չընկալքը գտնուող երկրին, որ այսօր ալ խոզան կը կոչուի) երկրին եւ վերջապէս Սուպան երկրը նուաճելուն վրայ: Ար պարծի Սուպանը Հասաց ձեռքէն կորցընուն վրայ: Ասկէ անդին արձանագրութեան կապակցութիւնը պայծառ չէ. կ'երեւայ թէ Միլեդիա-Միլեդիանի թագաւորն ալ կը յիշուի:

Աստեղ տեսնելէն ետքը՝ մեծ յանգչնութիւն չէ բսելը թէ Քրիստոս յառաջ իբր 800ին Չ'ուրիշ կամ գէթ անոր ամենէն արեւմտեան մասին — Չ'ուրիշ Էստանը — քանկաները Հասը էին — արդիւնք մը՝ որ մեծապէս կարեւոր է Ասորեստանցւոյ պատմութիւնը հասկընալու համար:

Սուպան անգամ մ'ալ կը յիշուի արձանագրութեան մը մէջ, զոր նորերս մեր հայկական արշաւանքի առեւ գտանք: Այս արձանագրութիւնը, որ Վանայ Ս. Սահակ Եփեսացոյն պատին մէջ հիւսուած էր եւ այս պատճառաւ ալ ամբողջապէս տեսնուած չէր (Սէյս Թ. 46), Արգիստիս Առաջնոյն Տարեգրութեանց հիմայ գրեթէ ամբողջապէս երեւուած բնագիրն մէկ մասը բառ առ բառ կը կրկնէ, եւ այն՝ Բ. սեան 25^ե տողէն մինչեւ նոյն սեան 41^ե տողը:

Արձանագրութեանս մէջ՝ տող 21 եւ 22 (համապատասխանելով Տարեգրութեանց Բ. սեան 36^ե եւ 37^ե տողերուն) կ'ըսուի թէ Արգիստիս Ա. Լուլու երկրին մէջ ամուր ամրոցներ շինելէն ետքը՝ անոնց մէջ բնակեցուց 6600 մարտիկ, զորոնք խառն էւ Սուպան երկրորդէն գերած էր: Ինչպէս կը տեսնուի, հոս ալ խառն էւ Սուպան քովէ քով կը յիշուին բնագրէն սո ալ կը հետեւի թէ պէտք է որ Արգիստիս Ա. իր թագաւորութեանը սկիզբներն արշաւանք մ'ըրած ըլլայ Սուպանի վրայ, որ Տարեգրութեանց հոս մեծապէս զիստուած մասին մէջ կը պակսի: Չի կրնար տարակուսուիլ որ այս արշաւանքը թագաւորութեանն երրորդ պատերազմի պատերազմներէն մին պիտի ըլլայ, որոնց նկարագրութիւնը կը գտնենք Բ. սեան մէջ 5^ե —

1 Այս ետնութիւնը մեր արշաւանքին մէկ արդիւնքն է: Իր բաւել արձանագրութեան կողպարան առաւ եւ համեմատեց (Ի Եսեւ Գր. 1^ե մանկ):

34* սողը: Այս պատերազմները մղուած են գլխաւորաբար խառէ երկրին եւ անոր խիւարուագաս թագաւորին դէմ, որուն գլխաւոր քաղաքն էր Կիւրեսայ Միլիդիայ: Ասոր հետ շատ լաւ էր համաձայնի՝ Արգիստիս յաջորդ պատերազմական — չորրորդ — տարին այս երկիրներէն բռնուած Կիւրեսները չափը գաղթեցնելը:

Ուստի ասով ցուցցցին թէ Դոմիքը՝ արդէն խաղդէացոց եւ Ասորեստանցոց ժամանակները Միլիդիայի հետ աղերս մ'ունեցող երկրի մը հին-ընիկ անունն է. երկրի մը՝ որ ապահովապէս Ամէայ — Տիգրանակերտի — չէ-տէ-ն կողմէն կը սկսէր, ուստի՝ վերջէն «Դոմիք Եահուէն, ըսուած երկրին անունն է: Բայց ԲՆՆ իմաստ ունի հոս Ե-նաւի մակերկրը:

Արդէն տեսնը որ Սուգանը խաղդէան արձանագրութեանց մէջ միշտ «Լատաց, հետ ի միասին կը յիշուի. նոյնպէս տեսնը որ Բալուի սեպագրութեան մէջ յիշուած պատերազմին մէջ Միլիդիայի իշխանն ալ գործ ունի, եւ դարձեալ տեսնը որ Արգիստիս Առաջնոյն երրորդ արշաւանը չէ թէ միայն Սուգանի դէմ էր, այլ եւ խառէի, խիլարուագաս թագաւորին եւ Միլիդիայ քաղաքին դէմ:

Աւելի կը ճշգրտուին այս խիլարուագասի՝ Միլիդիայ քաղաքին հետ ունեցած յարաբերութիւններն այն արձանագրութեամբ, զոր Սարգուր Գ.՝ Արգիստիս Առաջնոյն որդին եւ յաջորդն՝ Եփրատէն Մայաթիա անցնելու տեղը՝ Իգուրի քով ժայռի վրայ փորած է. այս արձանագրութեան մէջ (սող 2) Սարգուր ուղղակի Միլիդիայի թագաւոր Կ'անուանէ զԽիլարուագաս: Ետ աւելի հետաքրքրականն ու կարեւորն այն է, որ Սարգուր կը յաւելու թէ այս խիլարուագասը Եափուի որդին էր կամ անոր սերունդէն: Այս բացատրութիւնը բոլորովին միաբան է գ. օ. Մենուասայ Եաղըը-Թաշի (Սէյս 30) արձանագրութեան բացատրութեանը հետ, ուր (սող 12 եւ 13) Մենուաս կ'ըսէ թէ Ուսուրուրշին Գիւաի որդին էր կամ անոր սերունդէն: Ինչպէս որ այս գէպիսին մէջ Գիւաւը կամ հօքուր-Բեան Նիշու-Գիւի է, որուն անունը վերջէն այն երկրին անունն ալ եղած է. որուն վրայ իւր սերունդը կ'իշխէր, կամ նոյն իսկ երկրին յատուկ ու սկզբնական անունն է, այսպէս ալ է՝ Եափու անունն մէջ: Այս Եափուս ուրիշ բան չէ, բայց եթէ Դոմիքի տրուած Եահուէնի՝ մակ-

դիրը, Ուստի Սարգուրի բառը կամ օս է թէ Միլիդիայի հարստութեան հիմնադիրն է Եափու անունով մէկը եւ խիլարուագաս անոր ցեղէն է կամ այն թէ խիլարուագաս Եափու անունով երկրէ մըն էր, եւ ըստ այսմ՝ թերեւս ըրուանաւոր մը:

Յետագայն դարերուն մէջ՝ հաւանաբարեւն Ասորեստանցոց եւ խաղդէացոց պետութեան կործանումէն ետքն եւ Լայոյ իրենց այգի-ման բնակավայրը գաղթելուն հետ կ'ապ լնեցող շփոթութեանց միջոցին՝ Եահուէնիք վերստին գրաւած պիտի ըլլան իրենց հին ընիկ երկիրը, զոր խաղդէացիք անոնցմէ յափշտակելով՝ երկու դար իրենց ձեռքը պահած էին: Ետ կարելի, նա՝ անհասանելան չէ, որ Միլիդիայի իշխանները նախ այս երկիրը վերստին ձեռք անցուցին, քէ Դոմիք առաջին անգամ՝ Բիր դարձեալ Լայոյ տիրապետութեան անցաւ, դժուար է որոշել, ամէնէն ուշը՝ անշուշտ առաջին արշակունի թագաւորին ատեն. ասոր ատենը Լայք մինչեւ անգամ՝ հիւսիսային Միջագետքն իրենց երկրին մասն էին ըրած: Որոշապէս գիտենը որ Տիգրան՝ Ղուկուղղոսի ժամանակակիցը՝ Դոմիքն, Միլիդիան եւ ուրիշ շատ մ'երկիրներ իւր տէրութեանը հետ միացուց:

Այս երկրանունն խաղդէական ձեւն առարական նմանահնչուն անուան հետ մէկտեղ Կ'ապացուցանէ որ Հռովմէական Sophanene առանապոլուցիները շատ աւելի կը համապատասխանէ ընիկ անունն՝ քան Sophene:

Ինչորի է թէ կրնա՞նք այսոր որոշել այս երկրին արեւելեան սահմանը — ինչու որ այս Դոմիքին մէկալ սահմանները յայտնապէս գծուած են այն մեծ աղեղով, զոր կը կազմեն Մուրադչայ եւ Եփրատ: Արդ՝ Սաղմանասար Բ. իր թագաւորութեան երրորդ տարին ըրած արշաւանին վրայ տուած տեղեկութիւնը կը ցուցնէ, որ Դոմիք այն ատենները դէպ արեւելք առ առ աւելին մինչեւ Տիգրիսի վերին ընկածքը կը հասներ, ինչու որ թագաւորը Բիրշիլի (Til Barsip) Բիւ-Չամանի անցաւ եւ ասկէ գէպի հիւսիս Կ'ապահուաւ եւ Միլիդիա — որովք անշուշտ նոյն են վերջէն Հռովմայեցիներէն Ingilene կամ Digisene անուանուած գաւառներուն հետ — լեռնուա նահանգները կորելով Անձամի՝ Չիբենեսուի կողմերը հասաւ եւ ասկէ ալ ձա՞մալ կը Մուկամին եւ Գայայիսին փարելով մտաւ Արգասիւն, Արամէ Ուրարտացոյն մայրաքաղաքը: Սուգան չէ յիշուիր, բայց որովհետեւ

է չին Լայոյ ի մային դէմ ունեցած ընդդիմութեան եւ ի ի գ փոփոխելու մասին հիմնու, Հիւրման, «չին հայրական յատուի անուանը»:

Տիգրիսի այրեն դեպ հիւսիս միայն երկու անցա-
նեկի ճամբայ կայ, մէկը դեպի Բաւու եւ մէկայը
դեպի ի Ճապարղուր, ուստի պէտք է որ այս եր-
կիրը Մազմանասարի ուղղութեան արեւմտադիւմը
մնացած ըլլայ: Մեր այս ըսածը կը հաստատուի
այն տեղեկութիւններով, զորոնք Տիգրասպիդե-
սեր Գ. կու տայ, որ մինչեւ անգամ Անձիտն ու
Տիգրանիքիքի ամբողջ բարձրագագաւոր միա-
ցուցած էր իր տերութիւնը հետ՝ առանց Սու-
պանը յիշելու: Խաղդէացուց թագաւորներուն
պատերազմական տեղեկատուութիւններն ալ մեր
ըսածը կը հաստատեն, ինչու որ երբ Մենուաս
արեւելքէն գալով՝ նախ Բաւուն, վերջէն Բա-
լուի գաւառը, ետքէն Սուպանն եւ վերջապէս
Միլիդիան կ'առնու, յայտնի է թէ Սուպան Բա-
լուի եւ Միլիդիայի մէջանոն է՝ դեպ արեւելք
առ առաւելն մինչեւ Բաւու հասնելով:

Ա'արժէ հոս մտադիր ընել որ Ասորաց
Եկեղեցւոյն յետնագոյն նուիրապետական բաժա-
նունն ալ կ'երեւայ թէ բաւական հաւատարմու-
թեամբ պահպանած է տեղեաց նախնական կամ
սկզբնական յարաբերութիւնները, վասն զի ակն-
ադրեր այլեւ դեպ արեւելք քիչ մ'անդին
գտնուող Ատախ ամրոցը Արդին կը տրուէր, ինչ-
պէս յոյն եկեղեցական պատմագիրք ալ կը
վկայեն:

Չճգրատագոյն տեղեկութիւնն կու տայ մեզի
Ստրաբոն (ԺԱ. 12, 4), երբ կ'ըսէ թէ Իգուլեն
սկսող եւ դեպ արեւելք երկարող տարրոսեան
շղթայք մէկ կողմանէ Դոփն ու Հայաստանը եւ
մէկալ կողմանէ Միլիդիքսըն կը բաժանեն: Ուստի
այստեղ ակնեւեւ կերպով Դոփն ու Հայաստան
կը զանազանուին՝ իրեն Իրարու չվերաբերող:
Գոհացուցիչ տեղեկութիւն կու տայ մեզի Պղու-
տարբոս ալ (Ղուկուղ. 24), երբ կ'ըսէ թէ Ղու-
կուղոս Եփրատն (Իգուլի բով) անցնելէն ետքը
շատ օրեր ճամբայ բըւա Դոփաց (տարակոյս
չկայ) Դոփք Շահանայ) մըլէն եւ խոր զիւղու-
ներուն արգիլեց հոն գտնուող ամրոց մը կողու-
սելը, զանոնք մտադիր բըւա որ դեռ Ցաւրոսը
պիտի անցնին — որուն անցքերուն առջեւ հա-
մուղած էր թէ ընդգիծաբարութիւն պիտի
գտնէ — եւ Տիգրիսը անցնելէն ետքը մտաւ
Հայոց երկիրը:

Պղուտարբոսի այս կտորը ուսումնականաց
շատ գլուխ ճամբեցնել տուած է: Ստոյգ է թէ
ինչպէս որ այսօր հաղորդակցութեան ճամբան
Իգուլեն Մեզդերէի վկայէն — Գեօշլէք լճին
վկայ — Արդն կը տանի, նոյնպէս ալ ամենահին
ատենը կը տանէր: Նոյն լեռնաշխարհին մէջ մի-

այն այս ճամբան կայ արեւելքէն հարաւարեւ-
ելք տանող: Եւ երբ Ղուկուղոս Դոփաց մէջ
— հաւանականագոյնս՝ Դոփաց դաշտային մա-
սին մէջ, ուր էին իշխանաց ամրոցները — գըու-
նուած ատենն իր զինուորներուն մտադրութիւնը
կը հրահարէ հեռաւոր Ցաւրոսին վրայ՝ զոր պէտք
էին անցնել՝ Տիգրանակիրտ հասնելու համար,
ասով Հաւարկցած է Ցաւրոսի հիւսիս-արեւելքէն
դեպ ի հարաւարեւմուտք ձգուող շղթաները,
որ Արդնի արեւմտեան կողմէն կ'անցնին: Ցաւա-
կոյս չկայ որ Հայոց երկիրը մտած ըլլալու հա-
մար Ղուկուղոսի բանակը Ցաւրոսի այս շղթա-
ներն անցած է Արդնի կիրճէն եւ ետքէն անցած
է Տիգրիսը — որ այս դեպքին մէջ ալ չի կրնար
փորձիկ առուակ մը մտածուիլ, այլ նշանաւոր
գետ մը, վասն զի ապահովապէս աննշանակ ա-
ռուակէ մ'անցնիլը Պղուտարբոս չէր յիշեր:

Ըստ այսմ անդրտիգրիսեան երկիրը Հայոց
աշխարհն է, իսկ այսրտիգրիսեանը՝ Դոփք:
Այս իրողութիւնն զիրար կը մեկնին այնու, որ
Տիգրան դեռ նոր իրենց ստացուածներէն պրկած
էր Դոփաց իշխանները, եւ այս երկիրը իւր՝
հաւանականօրէն ոչ-հայկական բնակչութեամբը
— ասկէ՝ այն սիրտըր ընդունելութիւնը, զոր
Ղուկուղոսի բանակները հոս գտան — Հռով-
մայեցիներուն Հայոց աշխարհին մաս չէր ճամա-
րուեր, ինչպէս չէր համարուեր Վիլիկիա կամ
Ասորիք, զորոնք Տիգրան քիչ ժամանակ գրաւած
եւ Հայաստանի հետ միացուցած էր: Պոմպէոս
ալ Դոփքը հայկական երկիր չէր նկատեր, այս
պատճառաւ ալ Տիգրանի որդին անոր վկայ իշ-
խան դնել կ'ուզէր:

Սխառու իր նշանաւոր „Ueber die Lage
von Tigranokerta“ անուն ուսումնասիրութեան
մէջ Ճիշդ այն կերպով կը մեկնէ Ղուկուղոսի
չուէն Եփրատէն մինչեւ Արդն, ինչպէս որ եւ վերը
նկարագրեցին. բայց կը յաւելու թէ անորոշ է
Պղուտարբոսի տեղեկութիւնը՝ որուն համեմատ
Ղուկուղոսը Տիգրիսն անցնելով ի Հայս մտած
ըլլայ, “ուր որ ալ Ղուկուղոս Տիգրիսն անցած
ըլլայ, Եփրատն անցնելով արդէն հայ երկրին
մէջն էր, եւ այն ալ Դոփաց մէջ, որ Տիգրիսի
երկու կողմերուն վրայ կը տարածուէր”, Հոս
յայտնուած կարծիքին վերջին մասն չպատճառը
մինչեւ հիմայ սիրող թիւր սեսութեանը. քննիչ-
ները հայկական գաւառներուն դիրքն որոշած
ատեն իրենց կուտան առած են յարաբերաբար
ուշ ժամանակի հեղինակաց տեղեկութիւնները,
որոնք մէջ սկզբնական կամ նախնական՝ աւելի
ազգագրական եւ աշխարհագրական սահման-

ներու անոց բունած են նորագոյն արուեստական, լոկ քաղաքական սահմանները:

Այս պատճառաւ նաեւ ընդունելի չէ Սախաուի (անդ էջ 15, Ծանօթութեան մէջ) ըսածը թէ «Ծովիք չի անունն է ափով զաւառին, իսկ Արցն նոյն զաւառին մէկ մասին անունն է: Նիմիփոս գետոյն» Հռովմայեցեաց եւ Պարսից սահմանն ըլլալու օրէն՝ Ծովիք այն մասն, որ սահմանը գծող գետոյն արեւելեան կողմն էր, Արցն ամրոցէն առնելով մասնաւոր անուն մ'ուեցաւ, որ է Arzanene, այսինքն՝ Արցն: Ո՛չ: Բողոքովն ասոր չակառածն է իրողութիւնը: Տիգրիսի վերին ընթացքին եւ Նիմիփոսի (Բատմանսու) մէջտեղը գտնուող երկիրը, որ Հռովմայեցեաց մնաց, յառաջագոյն Տայիական Արցն մեծ գաւառին մէկ մասը կը կազմէր եւ վերջէն Ծովիք անունը առաւ, բայց թէ երբ, գեռ անորոշ է: Ասոր ակնարկութիւն մը կը գտնենք Պրոկոպիոսի քով, որ կ'ըսէ թէ Արցն մինչեւ Ափդ կը հասներ եւ ասոր արեւմտեան կողմէն կը սկէր Ծովիք (Հմմտ. Ritter, Erdkunde, Հտ. ԺԱ. էջ 75):

Տիգրիսի վերին ընթացքին եւ Նիմիփոս-Բատմանսուի միջեւ գտնուող երկիրն մերձաւորապէս երբ Մեծ Ծովիք կոչուած ըլլալն որոշելու թերեւս կրնան օգնել Հայ Տնագոյն պատմագիրները: Յայտնի է որժողովուրդէն ու եկեղեցականներէն կաթողիկոս ընտրելով անձինք մեծ չքով՝ ղեկավար կ'ընտրուէին՝ չոն մտաւորական հանդիսապէս կաթողիկոս օծուելու եւ կարգուելու համար: Երբ կաթողիկոսները ղեկավար կ'ընտրուէին, անոնք կ'աղօթեցին նշանաւոր բղբաշիններն եւ իշխաններն: Ագաթանգեղոս իւր Պատմութեան մէջ (ՃԺԲ) կը ասորագրէ Գրիգոր Լուսաւորդի ղեկավար երթալը (280—290 Յ. Բ.): Եւ ուղեկցողներուն մէջ եօթնեւորոգ տեղը կը յիշէ «Իշխանն Ծովիքաց աշխարհին, իսկ Փաւստոս Բիւզանդացի իւր Պատմութեան մէջ (Գ, Ժ) անդելութիւն կու տայ Յուսկան՝ Արթուրայ օրդաւոյն՝ կաթողիկոս ձեռնադրուելու համար ղեկավար երթալու ասանն՝ անոր ուղեկցողներուն վրայ եւ երկրորդ տեղը կը յիշէ «Չարիկ իշխանն, նահապետն Մեծի Ծովիք», եւ երրորդ տեղը՝ «Վարազ Հահունի, իշխանն Ծովիքաց աշխարհին»: Գ. գլուխներէն Գ. գլխոյն մէջ Ներսէս կաթողիկոսին (Իբր 340)ն Յ. Բ.) ուղեկցողներուն մէջ կը յիշէ «Գրանիէլ, մեծ իշխանն Ծովիքաց, եւ «Գրայն, իշխանն միւսայ Ծովիքաց»: Ուստի կ'երեւայ թէ Մեծ Ծովիք անունն իբր 280ի եւ 330ի Յ. Բ. մէջտեղ ելած

է: Փաւստոս՝ Աղջնեաց Բակուր բղբաշինն ապստամբութեանն առթիւ (Իբր 310 Յ. Բ.) կը յիշէ թէ Մեծ Ծովիքը եւ թէ «Գըլխանն Ծովիքաց Հահունի Ներսէս»: Այս դարձումներն կը հետեւի թէ «Հահունի» տիրող Տարսուսութեան ազգանունն էր, եւ կարծեմ թէ ոչ դը պատահական երեւոյթ պիտի համարի թէ զորացի Մեկիտինէ-Միլիդիայի իշխանաց չին ցեղին եւ թէ Ծովիք իշխաններուն նոյն Հահունի անունը կրելը: Կը յուսանք որ ուսումնասիրութիւնը շարունակուելով՝ Մեծ Ծովիք իշխանութեան կազմուելու ճշգրիտ ժամանակը պիտի որոշուի: Դր. Վ. ԱՇԼԸ

ՄԱՅՆՆԱԳՐԱԿԱՆ

Մ. ԽՈՐԵՆՈՅԻՆ ՊԵՏԱՌԹԵՆ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՄԵԼԻՆ

Յիշակցութիւն հայագէտ Փ. Նոնիքիին:

(Հարանձանիսն)

Փոքր Սոկրատ, որ շփոթ մտքի մը գործ է, կը մասնէ ինք զինքն՝ երկու վէպերն այսպէս իրարու խառնելով: Ո՛չ Մ. Խորենացւոյ, ո՛չ Վրական աղբերաց, ո՛չ Ռուփինոսի եւ ո՛չ Սոկրատայ քով խօսք մը կայ խաշին նկատմամբ՝ որուն համար Նինոյ աղօթած ըլլալ բոլոր գիշերը: Այլ գիշերան աղօթքն ամենուն քով այն բեկբեկող սնան համար եղած կը պատմուի, ինչպէս Մեծ Սոկրատ կ'ըսէ՝ Ս. Նինոյ բոլոր գիշերն այս քարին քով կեցած ըլլալով՝ «բանդի գիտացեալ հասանէ ի տեղին եւ զգիշերն ամենայն յաղօթս: Միտ դնելը այժմ թէ ինչ գեղեցիկ խառնակութիւն մը գործած է Փոքր Սոկրատ՝ «զգիշերն ամենայն յաղօթս» խօսքը խաշին տալով, իսկ «ի տեղին, բառը՝ սեան, որուն համար քիչ մը վարը կը գրէ՝ «իս ուսուր կինն կացեալ ի տեղւոյն կայր յաղօթս» չսիշելով այս տեղ «զգիշերն ամենայն»:

Փոքր Սոկրատայ խառնակութիւնն ու անիմաստ շփոթութիւնքն գիւրին է լուծել եւ պարզել, շինէ միտ դնելը այն պարագային որ իւր ջանքն եղած է միաբանել ու ձուլել ամեն բան զոր կը գտներ իւր գլխաւոր աղբեր քով — այսինքն Մեծ Սոկրատայ՝ որ միայն սեան հրաշքը կը յիշէ, — այն ամենուն հետ՝ զոր կը գտներ խորենացւոյ քով, որ կը յիշէ միայն խաշին զարմանալիքն: Այսպէս ծագած է Փոքր